

The Possibility of Defeating the Purpose in the Corrections of Elhami Kermanshahi's Bagh-e Ferdows: Reflections on the Correction of the Epic and Ritual Poem of *Shahednameh*

Mohammad Kazem Ebrahimzadeh*

Abstract

Shahednameh or Bagh-e Ferdows is the epic poem collection of Ahmad ibn Roštam Elhami Kermanshahi (died in 1325 AH) on the Battle of Karbala, which, according to Elhami himself and the judgment of others, is characterized by “Persianism,” “maturity,” and “comprehensiveness;” these characteristics, however, are not visible in the existing corrections of this book. Examining Omid Islampanah’s correction in 2000 and that of Ali Insani in 2002, this article concludes that, despite all their praiseworthy precision and great concern, the final text of Bagh-e Ferdows has not been published in either of these two corrections; however, the aforementioned features have been violated. This is while Elhami, according to the testimony of his contemporary poet, Mirza Mohammad Baqer Khosravi, had reviewed Bagh-e Ferdows after finishing its composition and even publishing some selected copies of it. Therefore, it should be said that the validity of the first version of this poem in the correction of Islampanah has caused frequent and inappropriate additions in the text, especially the section entitled “Additions to the Story of Hazrat-e Abbas”; furthermore, the correction of Insani has not provided a reliable and comprehensive text due to the manipulations he both specified and did not specify.

Keywords: Shahednameh (Bagh-e Ferdows), Elhami Kermanshahani (Ferdowsi Hosseini), Ritual Epic Poetry, the Comprehensive Maqal, Persianism, Poetry Correction

* Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran

How to cite article:

Ebrahimzadeh, M. K. (2023). The Possibility of Defeating the Purpose in the Corrections of Elhami Kermanshahi's Bagh-e Ferdows: Reflections on the Correction of the Epic and Ritual Poem of *Shahednameh*. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 1(2), 1- 22. DOI: [10.22077/jerl.2022.5147.1032](https://doi.org/10.22077/jerl.2022.5147.1032)

Copyright: © 2022 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

احتمال نقض غرض در تصحیح باغ فردوس الهامی کرمانشاهی (تأملی بر تصحیح منظومه حماسی و آیینی شاهنامه)

محمد کاظم ابراهیم زاده*

چکیده

شاهنامه یا باغ فردوس، منظومه حماسی احمد بن رستم الهامی کرمانشاهی (م ۱۳۲۵ ق.) درباره واقعه کربلاست و به گفته سراینده و داوری دیگران از ویژگی‌های «فارسی‌گرایی»، «پختگی» و «جامعیت» برخوردار است؛ ولی این ویژگی‌ها در تصحیح‌های موجود این کتاب دیده نمی‌شود. در این گفتار با بررسی شواهدی از تصحیح امید اسلام‌پناه (۱۳۷۹) و علی انسانی (۱۳۸۱) نتیجه گرفته می‌شود که با همه دقت ستودنی و دغدغه‌والای ایشان، در هیچ‌یک از این دو تصحیح، متن نهایی باغ فردوس چاپ نشده، بلکه ویژگی‌های پیش‌گفته نقض شده است. این در حالی است که با توجه به گواهی میرزا محمدباقر خسروی، شاعر هم‌عصر الهامی، وی پس از پایان سرایش و حتی انتشار چند نسخه منتخب از باغ فردوس، آن را بازبینی کرده است؛ بنابراین گویا باید گفت معتبر شمردن نگارش نخست منظومه در تصحیح اسلام‌پناه، سبب افزوده‌هایی مکرر و نابجا در متن از جمله بخش «اضافه‌های داستان حضرت عباس» شده است؛ همچنان که انسانی نیز به سبب تصرف‌های گفته و ناگفته، متن چندان مطمئن و جامعی فراهم نیاورده است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه (باغ فردوس)، الهامی کرمانشاهی (فردوسی حسینی)، شعر حماسی آیینی، مقتل جامع، فارسی‌گرایی، ویرایش شعر.

* دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه یزد، یزد، ایران mkez72@gmail.com

مقدمه

شاهدنامه یا باغ فردوس منظومه‌ای حماسی درباره واقعه کربلا است که میرزا احمد الهامی کرمانشاهی (۱۲۶۴ - ۱۳۲۵ق.) آن را در حدود ۱۸ هزار بیت سروده است^۲ و به گفته سراینده و گواهی دیگران، از ویژگی‌هایی مانند «فارسی‌گرایی»، «پختگی» و «جامعیت» برخوردار است (نک: میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۱۹ - ۲۲۹)؛ ولی گمان می‌رود که در تصحیح‌های کنونی این کتاب، این ویژگی‌ها پاس داشته نشده است. در ادامه پس از معرفی اثر و نسخه‌های دیده‌شده و همچنین معرفی تصحیح‌ها و چاپ‌های کنونی این کتاب، ویژگی‌های یادشده سنجیده می‌شود.

معرفی اثر

در صفحات آغازین نسخه کرمانشاه (الهامی، ۱۳۲۷: ۳ - ۹)، مقدمه مفصلی به قلم محمدباقر میرزای خسروی قاجار (۱۲۶۵ - ۱۲۷۶ق.) آمده است که حکایت روزگار شاعر و شعر وی را چنین بازنموده است: احمد بن رستم بن ملاعبدالله که هم‌اکنون «مدرسه ملاعبدالله» در اصفهان به نام جد وی مشهور است، متولد «قصبه فرحناک سرکان از محال عراق» است. پنج‌ساله بود که همراه با خانواده از تویسرکان به کرمانشاهان مهاجرت کرد و روزگارش کمتر به دانش‌آموزی و بیشتر به پیشه‌ورزی می‌گذشت. تا ۲۰ سالگی چنین بود که پدر و مادرش با کمی فاصله درگذشتند. از آن پس، سرپرستی خواهر، برادر، همسر و فرزندان به‌علاوه بیماری و ازکارافتادگی و بدهکاری، کار وی را به آنجا رساند که اثاث خانه‌اش را هم بفروشد و چنان شد که «راه چاره از هر سوی بسته آمد». سرانجام میرزا احمد دست به دامان پنجم آل‌عبا (علیهم‌السلام) می‌شود. به زاری در نیم‌شب به خواب می‌رود و در رؤیا به باغی می‌رود و طبقی انار و لیمو از پیشگاه سالار شهیدان می‌یابد. الهامی در گزارش رؤیای نخست خود در مقدمه منظومه، درخواست‌هایش را از سیدالشهداء (علیه‌السلام) چنین نقل می‌کند:

دو چیزم ز بخشایشت هست کام	یکی که‌ام رهاسازی از دست وام
دگر آنکه گویا زبانم کنی	به گفتار، نیکو بیانم کنی
که نامی به نام تو دفتر کنم	ثنای تو را روز و شب سر کنم
بگفت آنچه کام تو بُد، دادمت	زبان سخن‌سنج بگشادمت
در این کار باشد خدا یار تو	منم در دو گیتی مددکار تو
پس آنگاه لیمون و رمان چند	ز خوان برگرفت آن شه ارجمند

(الهامی، ۱۳۷۹: ۳۱؛ الهامی، ۱۳۲۷: ۱۹).

فردای آن شب، مردی به لباس لشکریان، در خانه را می‌کوبد و به قول خسروی «بیچاره بر دست و پای بمرد» که وام‌خواهان شکایت کرده‌اند و در طلب من فرستاده‌اند. آن مرد،

وی را به نزد بزرگی برد که وام‌هایش را بگزارد. همان بزرگ، مدت‌ها بعد روزی در پاسخ الهامی می‌گوید:

آن کس که تو را در ادای وامت امیدوار فرمود، مرا نیز بدین کار مأمور داشت و حال تو بر من مکشوف نمود ولیکن خواهشمندم تا من هستم این راز پوشیده داری و آنچه در میان من و تو گذشت بر کس پیدا نسازی.

الهامی در گزارشی دیگر، رؤیای بناکردن خانه‌ای به مددی آسمانی و پس از آن، جست‌وجوی جهت قبله را بیان می‌کند و هنگام همین جست‌وجوست که چنین پیامی می‌شنود: «یکی از غلامان شیر خدا/ بدین کار گردد تو را رهنما». وی در ادامه از دیدار رخ همایون آن راهنما و در پی آن، آغاز سرایش منظومه‌اش می‌گوید:

مر او را چو گشتم هم‌آواز عشق   زبان داد در گفتن راز عشق
که این نامور نامه را ساختم   بدان سان که او خواست، پرداختم
(الهامی، ۱۳۷۹: ۱۳۵)

خسروی قاجار می‌نویسد: «در هنگامی که به نظم آن پرداخت، نه از شعر و شاعری‌اش خبر بود و نه با سخن‌گسترانش آشنایی». حسین قلی‌خان ادیب سلطانی نیز در مقدمه‌اش بر منتخب دیوان الهامی می‌نویسد: «تا سنین عمرش به سی رسید، در شعر و شاعری خبری نداشت» (الهامی، ۱۳۰۲ و ۱۳۰۴: ۲ - ر)، اما پس از پایان سرایش خیابان اول، ادیب سلطانی، که از شاعران و رجال صاحب‌نام کرمانشاه بوده است (میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۱۶، به نقل از دیوان بیگی، ۱۳۶۴، ج ۳: ۱۷۵۳)، اثر الهامی را می‌بیند و او را می‌آزماید و بسیار می‌پسندد و استادی‌اش را می‌پذیرد و «الهامی»‌اش تخلص می‌دهد. دو بیت زیر از اوست:

این نامه که هست باغ فردوسش نام   فردوسی آل‌احمدش داد انجام
در گفتن این طرفه کتاب الهامی   الحق ز سرورش غیبش آمد الهام
(الهامی، ۱۳۲۷: ۷)

چنانکه در مقدمه خسروی آمده است، کار سرودن این منظومه در ۳۰ هزار بیت تا پایان سال ۱۳۰۲ق. به طول انجامید و پس از ویرایش، در میانه سال ۱۳۰۴ به پایان رسید (همان: ۶ و ۷)؛ بنابراین از آغاز تا انجام، حدود هفت سال زمان برده است؛ هرچند شاعر «یک‌نیمه از این مدت بیش به این کار اشتغال نداشت» و نیمی از آن گرفتار وام‌خواهان و دل‌پیشانِ دخل و خرج زندگی بود (همان: ۴).

شاعر در مقدمه کتاب، آن را «باغ فردوس» نامیده است (الهامی، ۱۳۲۷: ۱۴)، چنانکه استادش سلطانی او را فرموده بود و در مقدمه‌ای بر منتخب کتابش نیز نوشته است (الهامی، ۱۳۰۲ و ۱۳۰۴: ۲پ و الهامی، ۱۳۲۷: ۷). ولی گویا این کتاب، پس از تصحیح علی‌انسانی به «شاهدنامه» نیز نام‌بردار شده است: *شاهدنامه... منظومه‌ای در چار خیابان باغ فردوس در وزن شاهدنامه* (الهامی، ۱۳۸۳). مصحح در مقدمه این چاپ می‌نویسد: «تکرار و تجدید چاپ منظومه چار خیابان باغ فردوس با نام *تغییر یافته* «شاهدنامه» از حسین علیه‌السلام تا مختار،

کاری لازم بود» (همان: ۷).

الهامی، باغ فردوس را در چهار خیابان (بخش) سامان داده است که به ترتیب از خلافت یزید تا شب عاشورا، صبح عاشورا تا شهادت یاران، میدان رفتن امام علیه السلام تا بازگشت به مدینه و سرانجام خون‌خواهی مختار تا شهادت وی را در برمی‌گیرد و گویا اوج آن، خیابان دوم است که در گزیده‌های این کتاب بازنوشته می‌شده است. گفتنی است افزون بر این منظومه، که آن را «مهم‌ترین اثر خامه الهامی» می‌دانند (الهامی، ۱۳۷۹: ۴۵)، به‌گفته خسروی قاجار نزدیک به ۳۰ هزار بیت دیگر از «قصاید فصیح‌ه و غزلیات ملیحه و مسمطات بدیعه^۵ و مثنویات مدونه از طبع نقاد وی سر زده که اغلب در مآثر و محامد و مراثی اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام است»: «بستان ماتم، باغ ارم، اندرزنامه، حسن منظر^۶، حسینی^۷، دیوان دفتر عشق^۸، دیوان، مسعودنامه^۹، حدیث کساء، نصایح امیر نظام و...» (الهامی، ۱۳۲۷: ۸ و ۹).

معرفی نسخه‌ها

نسخه‌هایی را که نگارنده به آن‌ها دسترسی یافته است، می‌توان برپایه تاریخ نگارش یا چاپ چنین سامان داد:

الف. نسخه خطی ۱۲۹۶ق. به نام باغ فردوس با مقدمه و مهر استاد وی، حسین قلی خان ادیب سلطانی، که در کتابخانه ملی ملک به شماره ۶۲۴۱ نگهداری می‌شود و تصویر آن با همکاری آن سازمان به دست نگارنده رسید. این نسخه، منتخبی از باغ فردوس در ۹۵ برگ است که در تصحیح اسلام‌پناه نیز دیده شده است (الهامی، ۱۳۷۹: ۶۳) و در ادامه با نام «نسخه ملک» (۱۲۹۶) خوانده خواهد شد.

ب. نسخه خطی نگاشته ۱۳۰۲ق. به نام دیوان باغ فردوس با مقدمه سلطانی، استاد وی، که به شماره ۵۴۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداشته می‌شود و تصویر آن در دسترس است. این نسخه در ۱۱۳ برگ در بردارنده منتخبی از نگارش نخست منظومه است و گویا پیش‌نویس نسخه ۱۳۰۴ بوده است. این نسخه، حاشیه‌هایی دارد که در تصحیح‌های اسلام‌پناه و انسانی دیده نشده است؛^{۱۰} گرچه با دسترسی به نسخه ۱۳۰۴، به آن‌ها نیازی نیست مگر برای به دست آوردن حاشیه‌نویسی و بازسرایی‌های نویسنده یا خوانندگان این کتاب. در این پژوهش این نسخه به نام «نسخه اول مجلس» (۱۳۰۲) خوانده می‌شود.

ج. نسخه خطی نگاشته ۱۳۰۴ق. به نام باغ فردوس (منتخب) با مقدمه سلطانی، استاد وی، که به شماره ۲۶۹۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است و تصویر آن در دسترس و همانند نسخه پیشین، در ۲۳۱ صفحه در بردارنده منتخبی از نگارش نخست منظومه است. همین نسخه در تصحیح انتقادی اسلام‌پناه با نام منتخب دیوان الهامی یاد می‌شود و اساس نهاده شده است (الهامی، ۱۳۷۹: ۶۴). در این گفتار با نام «نسخه دوم مجلس» (۱۳۰۴) از آن یاد می‌شود.

د. نسخه خطی ۱۳۴۱ق. به نام باغ فردوس در هفت برگه است که به شماره ۲۳۸۵۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است و تصویر آن با همکاری آن سازمان، در دسترس است. گزیده یا بریده‌ای از باغ فردوس بوده، بررسی چند بیت متفاوت نسخ نشان می‌دهد که با نسخه ملک همگون است (نک: الهامی، ۱۳۴۱: ۲ پ؛ الهامی، ۱۲۹۶: ۱۸؛ الهامی، ۱۳۷۹: ۲۳۳)؛ از این رو در شمار نگارش‌های نخست کتاب خواهد بود. این سند در ادامه به نام «نسخه آستان» (۱۳۴۱) خوانده می‌شود.

هـ نسخه چاپ سربی (۱۳۲۷ش/۱۳۶۷ق)، به نام باغ فردوس از نشریات روزنامه ملی کرمانشاه است که در کتابخانه ملی و کتابخانه مرحوم مرعشی قم نیز موجود است. این نسخه در ۲۵۰ صفحه و در قطع رحلی به همت و با مقدمه و مؤخره عبدالحسین الهامی، فرزند شاعر و از ادیبان و بزرگان آن روزگار چاپ شده است و گویا متن کاملی از نگارش دوم شاهنامه است. در این مقاله، از آن با نام «نسخه کرمانشاه» (۱۳۲۷) یاد می‌شود. افزون بر این‌ها، نسخه‌ای خطی به نام باغ فردوس و شماره ۸۹۳۰ در کتابخانه مرحوم مرعشی مضبوط است که با توجه به بیت‌های آغاز و پایان آن، باید در بردارنده متن کامل منظومه در ۲۵۰ صفحه باشد که به تاریخ ۱۵ شوال ۱۳۰۰ نوشته شده است. نسخه خطی دیگری نیز به نام دیوان الهامی و شماره ۱۶۱۴ در کتابخانه علامه طباطبایی شیراز محفوظ است. نسخه‌ای است در ۱۳ برگ، نگاشته در صفر ۱۳۰۸ که گویا منتخبی از باغ فردوس را نیز در بردارد. متأسفانه این دو نسخه در این بررسی دیده نشده است.^{۱۱}

معرفی تصحیح‌ها

تا آنجا که نگارنده آگاهی یافت این کتاب به همت دو تن تصحیح و چاپ شده است: الف. بخشی از باغ فردوس در دیوان الهامی کرمانشاهی به تصحیح امید اسلام‌پناه در نشر میراث مکتوب سال ۱۳۷۹ با روش انتقادی، تصحیح و چاپ شده و اساس آن نسخه خطی ۲۶۹۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی است.

مصحح پس از مقدمه‌ای درخور درباره شاعر و اثر وی، همچنین معرفی نسخه‌ها و بیان روش کار با عنوان «مثنوی‌ها از کتاب باغ فردوس» ۲۰۱۲ بیت از خیابان اول و دوم را آورده که مصراع آغاز آن «به نام خداوند آفرینش طراز» است (الهامی، ۱۳۷۹: ۱۰۷ - ۲۶۸) و پس از آن تا بیت ۲۳۶۴ «اضافه‌های داستان حضرت عباس» را براساس نسخه ملک (۱۳۴۱) گزارده است (همان: ۲۶۹ - ۲۹۶). در این کتاب گزیده‌هایی از غزل‌ها، قصیده‌ها و مثنوی‌ها از کتاب حسن منظر و مثنوی‌ها از کتاب بستان ماتم الهامی نیز آمده است (همان: ۲۹۷ - ۳۶۵).

از ویژگی‌های این تصحیح، توضیحات بیشتر تاریخی و گاه معنایی درباره متن (همان: ۳۶۷ - ۳۸۸) و همچنین نمایه‌های گوناگون است (همان: ۳۸۹ - ۴۵۷). شاید بتوان این اثر را برترین اثر پژوهشی درباره میرزا احمد الهامی کرمانشاهی دانست، چنانکه از فهرست منابع و مأخذ

آن نیز برمی آید (همان: ۴۵۹ - ۴۶۳)؛ اما متن آن، گزیده‌ای از دیوان الهامی کرمانشاهی و همچنین باغ فردوس اوست، چنانکه مصحح نیز به صراحت و صداقت نوشته: «آنچه تصحیح نموده است، درحقیقت منتخب دیوان الهامی است» (همان: ۱۴).

ب. *شاهدنامه* (چهار خیابان باغ فردوس) نام اثری است که به کوشش علی انسانی چند نوبت چاپ شده و چنان می‌نماید که با تصحیح‌هایی ذوقی نیز همراه بوده است. انتشارات جمهوری این اثر را در ۷۴۶ صفحه (۱۳۸۳)، انتشارات منیر در چهار جلد (۱۳۸۹) و مرکز چاپ و نشر بین‌الملل در ۶۵۵ صفحه (۱۳۹۴) چاپ کرده‌اند و هر سه چاپ با مقدمه‌ای به قلم مصحح و با عنوان «چند سطر دانستنی...» در چهار صفحه آغاز می‌شود که امضای آن به سال ۱۴۲۴ق. / ۱۳۸۱ است، جز آنکه متن مقدمه در چاپ بین‌الملل بازبینی شده است. در این تصحیح همچنین در آغاز هر خیابان، خلاصه‌ای به نثر نگاشته شده است، مانند خلاصه چهار پنج صفحه‌ای خیابان چهارم (الهامی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۱۱-۱۵؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۶۰۷ - ۶۱۱؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۵۰۹ - ۵۱۲).

مشخصات نسخه تصحیح‌شده در این چاپ به‌دقت گزارش نشده است، ولی معرفی مصحح به نسخه کرمانشاه نزدیک می‌نماید:

چار خیابان باغ فردوس در حدود صد سال پیش با قطع رحلی و کاغذ نامرغوب گاهی در یکصد و شصت و اندی صفحه در چهار ردیف و ۴۴ سطر به چاپ رسیده بود که جمعاً ۸۸ بیت در یک صفحه آمده بود (الهامی، ۱۳۸۳: ۷؛ الهامی ۱۳۸۹، ج ۳: ۷؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۲).

اگر منظور از صفحه، برگ باشد، شاید بتوان آن را با نسخه ۲۴۰ صفحه‌ای کرمانشاه (۱۳۲۷) یکی انگاشت، چنانکه در تعداد ابیات و ساختار صفحات یکسان است.

نگارنده به نسخه چاپ‌شده انتشارات منیر دسترسی نداشت، ولی در دو چاپ دیگر، افزون بر تفاوت رسم‌الخط، کم‌وبیشی‌هایی دیده شد که با عنوان «جامعیت» بیان می‌شود. بیت نخستین هر دو چاپ، همانند نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۶) است: «به نام خداوند بینش طراز / جهان‌داور آفرینش طراز»؛ ولی بیت پایانی با اندک تفاوتی، گویا نادرست ضبط شده است.^{۱۲} هیچ‌کدام فهرست ندارد؛ ولی در پایان آن‌ها لغت‌نامه‌ای برای توضیح واژه‌های دشوار و نشان‌دار متن آمده است (الهامی، ۱۳۹۴: ۶۵۹ - ۶۶۵؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۷۶۸ - ۷۸۱)؛ یادداشت‌هایی نیز درباره اعتبار روایات کتاب افزوده شده است (نک: الهامی، ۱۳۹۴: ۱۷۲ و ۳۰۰).

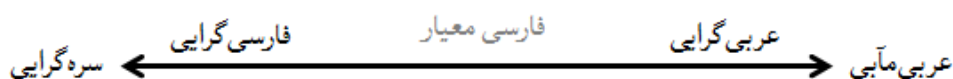
ویژگی‌های متن در این تصحیح، پانوشتها و یادداشت‌های مصحح و همچنین لغت‌نامه پایان کتاب نشان می‌دهد که این چاپ برای مخاطب عام فراهم شده و از این دید، تلاشی سودمند برای شناساندن و گسترش این اثر بوده است؛ هرچند گویا به‌سبب همین هدف، گاه ناگفته در متن کتاب نیز تصرف شده است، به‌ویژه در چاپ بین‌الملل.

ویژگی‌های شاهنامه

میرزایی در «معرفی حماسه دینی چهار خیابان باغ فردوس» هفت ویژگی را همراه با شواهدی برای این اثر بیان می‌کند؛ از جمله آن‌ها «تعهد راوی در آوردن تمام روایات مربوط به واقعه» و «داشتن زبان اصیل و سره فارسی همانند با سبک سامانی» است (میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۱۹ - ۲۲۴)؛ اما بازنمایی این ویژگی‌ها در تصحیح‌های کنونی شاهنامه نیازمند بررسی است.

۱. فارسی‌گرایی

اصطلاح «فارسی‌گرایی» در اینجا در برابر «عربی‌گرایی»، نامی برای روش و سبک نویسنده است که براساس آن، تلاش می‌کند در محور جانشینی کلمات، واژگان فارسی را برگزیند. در این گزینش، هر قدر به ویژگی‌هایی مانند بافت متن، معنای واژه، آوای واژه و... کمتر توجه شود، این گرایش بیشتر می‌شود تا آنجاکه شاید بتوان اصطلاح «سره‌گرایی» را به کار گرفت، چنانکه در سوی دیگر، می‌توان سخن از «عربی‌مآبی» گفت.

الهامی کرمانشاهی در گرایش به کاربرد واژگان فارسی، از شاهنامه پیروی کرده است (الهامی، ۱۳۲۷: ۱۴) و نه تنها خود به این کوشش تصریح کرده است، دیگران نیز پیروی او را دریافته و بازگفته‌اند (کزازی، ۱۳۸۱: ۱۴ و ۱۵، میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۲۴). وی در مقدمه می‌نویسد که اثرش را «به آئین استاد طوس» نگاشته است (الهامی، ۱۳۲۷: ۱۴) و از خوانندگان چنین عذر می‌خواهد که

اگر در داستان‌های این نامه، برخی سخنان به گفتار تازی یاد شده، خورده [خرده] نگیرند که راه گوینده از هر سو بسته شده بود و همه گفتارهای آن را به پارسی پیوند نمی‌توانست داد... مرد خردمند آگاه است که چونین نامه که بنیاد داستان‌های او به تازی زبان شده، به پارسی دشوار توان گفت (همان).

میرجلال‌الدین کزازی، پارسی‌گرای بنام معاصر نیز در ارجمندی این اثر نوشته است: «راستی را که الهامی در پیروی از دانای سخن‌آرای توس، به هر روی و رای، کامگار و بختیار آمده است» (کزازی، ۱۳۸۱: ۱۵)،^{۱۳} البته این گواهی وی، بی‌چون و چرا نیست، چنانکه در ادامه گفتار خویش، نمونه‌وار چند بیت از لغزش‌های زبانی و ادبی الهامی را یادآور می‌شود (همان: ۱۶ و ۱۵). افزون بر این گواهان، گمان می‌رود بررسی بسامد کاربرد واژگان عربی در این اثر و سنجش آن با آثار همانند، این ویژگی سبکی باغ فردوس را آشکار سازد چنانکه در بررسی چند نمونه، کمتر از ۱۰ درصد واژگان به کاررفته، عربی بود؛ اما تصحیح انسانی به این ویژگی سبکی چندان وفادار نمانده است. در چاپ بین‌الملل و جمهوری، گویا

به سبب توجه به پسند مخاطب امروز و برخی تصحیح‌های ذوقی، از «فارسی‌گرایی شعر» کاسته شده است. از نمونه‌های آن تغییر «گندیده‌تن» به «پرمکر و فن» (الهامی، ۱۳۹۴: ۲۰۰؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۲۲۴)، «پتیاره‌ای» به «دون‌فطرتی» (الهامی، ۱۳۹۴: ۱۳۴؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۱۵۳)، «شیر سگ خورده» به «دون و دد فطرت» (الهامی، ۱۳۹۴: ۱۵۲؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۱۷۲) و تغییر «پیش فرخ‌پدر» به «در حضور پدر» است (الهامی، ۱۳۹۴: ۲۸۵؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۳۲۱)؛ نمونه دیگر، گویا کاربرد بی‌یادداشت «علمدار» در آغاز بیت زیر است که در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۱۱) با «سپهدار» آغاز شده است: «سپهدار شاه شهیدان منم / فدای ره اوست جان و تنم» (الهامی، ۱۳۹۴: ۲۹۱؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۳۲۸).^{۱۴}

البته مصحح به روشنی گفته است که چه در متن، چه در عنوان‌ها «حفظ امانت» کرده است (الهامی، ۱۳۹۴: ۴؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۷)؛ بنابراین با توجه به منش مذهبی وی، دشوار است که ناگفته در متن دست برده باشد؛ هرچند پسند و پذیرش خواننده امروز هم ممکن است انگیزه‌ای برای این تغییرات بوده باشد. همچنان‌که وی کوشیده است کلمات یا عباراتی را که امروزه معنایی ناپسند یافته‌اند، تغییر دهد؛ مانند «پستان» (همان: ۵۰۳) و «همخوابه» (همان: ۵۳۸؛ همچنین نک: ۴۹۴) و حتی «مستمند» که به جای آن، «دردمند» آمده است (همان: ۴۲۰؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۳۶۲). مؤید این احتمال آن است که در این تصحیح، کاربرد عباراتی مانند «شمشیر هندی»، «دست بلند» یا «دست مردی دراز کردن» سبب ضعف تألیف شمرده شده است (همان: ۲۹۱ و ۲۹۲؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۳۲۸).

۲. پختگی

ویراستگی و پختگی باغ فردوس ویژگی دیگری است که رهاورد بازبینی و گاه بازسرای‌های شاعر است.^{۱۵} الهامی پس از پایان سرایش منظومه‌اش در ۱۳۰۲ق. در طول یک تا دو سال به ویرایش اثر خود پرداخت (کزازی، ۱۳۹۳: ۱۳) و به گفته خسروی: «بالجمله تحریف و تغییر تمام در نسخه نخستین راه یافت و تفاوتی فاحش آن را با این نسخه ثانوی حاصل گشت» (الهامی، ۱۳۲۷: ۷).

در تصحیح اسلام‌پناه، نسخه خطی نگاشته ۱۳۰۴ق. اساس دانسته شده است (الهامی، ۱۳۷۹: ۶۴)؛ ولی با نسخه ملک (۱۲۹۶) همراه شده که به نظر می‌رسد یکی از نسخه‌های نگارش اول کتاب است. خسروی در مقدمه نسخه کرمانشاه از انتشار نگارش نخست کتاب یاد می‌کند و می‌گوید: «در بدایت کار که هنوز فردوسی حسینی از نظم باغ فردوس فراغت نیافته بود، بعضی از ارباب ذوق دو نسخه از خیابان اول و داستانی از خیابان دویم آن را نبشته به دارالخلافه تهران و دیگر بلاد بردند.» وی به روشنی می‌گوید: «مسئول و مأمول آن است که هرگاه آن نسخ را ببینند، محل اعتبار و اعتنا نشمرند...» (الهامی، ۱۳۲۷: ۸). این در حالی که است در دیوان الهامی کرمانشاهی به دلیل معتبر شمردن نسخه ۱۲۹۶ از «پختگی» متن منظومه کاسته شده است تا آنجا که گاهی به سبب آوردن بخشی از نگارش نخست در کنار

متن ویراسته، تکرار نابجا رخ داده است؛ مانند این بخش از «ذکر روایت ابوحمزه ثمالی در فضیلت ابوالفضل (علیه السلام)»:

شهیدان همه جاه آن نامدار
کنند آرزو نزد پرودگار
[همه جا و عباس را با فرین
کنند آرزو از جهان آفرین]
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۲۵)

چنانکه مصحح در پانویشت آورده است، هیچ‌یک از [دو] نسخه مجلس (۱۳۰۴: ۶۲ - ر؛ ۱۳۰۲: ۵۹ - ر) و کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۰۸) بیت دوم را ندارد و براساس نسخه ملک (۱۲۹۶: ۳۱) در متن افزوده شده است.

در ادامه، شواهدی از این آسیب در تصحیح اسلام‌پناه همراه با نمونه‌هایی از همسنجی نسخه‌ها گزارش می‌شود. گمانه این همسنجی، برتری نسخه‌های مجلس و کرمانشاه بر دیگر نسخ یادشده است.

۲-۲-۱. همسنجی نسخه‌های مجلس و کرمانشاه با نسخه ملک

۲-۲-۱-۱. به‌سرای و بلاغت‌افزایی

متن در نسخه‌های مجلس و کرمانشاه بلیغ‌تر از نسخه ملک است و همسنجی ابیات تا حدودی نشان می‌دهد که این تفاوت، به‌ویژه در جابه‌جایی و بازسرای بیت‌ها با تصرف کاتب یا خوانندگان پدید نیامده است، بلکه نتیجه‌ی بازبینی شاعر در نگارش دوم باغ فردوس است. نمونه‌ای نیکو از برتری بلاغی این چند نسخه بر نسخه ملک، چند بیت زیر است که در توصیف حالت سواره حضرت عباس (علیه‌السلام) آمده و در نسخه ملک (۱۲۹۶: ۷۳) چنین است:

به بالا به کردار سرو بلند
به بازو ستبر و به دل هوشمند
بر آن اسب گه‌پیکر راهوار
نشستی چه آن صفدر نامدار
کف پای او بر به روی زمین
بسودی همی از یسار و یمین
چه بر زین بدی از دو گوش سمند
گذشته دو زانوی آن ارجمند
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۲۰)

برابر این ابیات را می‌توان به رهنمود مصحح، پنج بیت زیر در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۰۵) دانست که در دو نسخه مجلس نیز همچنین است (۱۳۰۲: ۵۶ - پ؛ ۱۳۰۴: ۶۰ - پ):

به دیدار و بالا و فرّ و کمال
نبودی کس اندر جهانش همال
بر اسبان گه‌پیکر پیلتن
نشستی چو آن شیر شمشیرزن
دو فرخنده پا گر فرو داشتی
کف پای بر خاک بگذاشتی
و گر در رکابش بدی پای بند
دو زانو گذشتی ز گوش سمند
درآویختی چون دو دست دراز
گذشتی ز زانوی آن سرفراز

(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۲۰)

در این چند بیت به جای «اسب» از صورت جمع «اسبان» استفاده شده که با مبالغه حماسی سازگارتر است؛ همچنین به جای «راهوار»، صفت «پیلتن» و به جای «نامدار» صفت «شمشیرزن» نهاده شده که با فضای جنگاورانه متن همخوانی بیشتری دارد. نمونه دیگر در «رفتن سپهدار دین به طلب آب از لشکر کوفه» و پاسخ آنان است. در نسخه ملک (۱۲۹۶: ۸۱) آمده است:

ز فرموده رادسالار شاه	نیامد جوابی ز کوفی سپاه
در انجام اهریمن بدنژاد	ز حق بی‌خبر شمر ناپاک‌زاد
برون تاخت یکران ز قلب سپاه	چنین گفت آن بدرگ روسیاه
شود گر زمین تا فلک پر ز آب	نهد پشت بر روی آب آفتاب
اگر باشد آن آب بر دست ما	نبخشیم زو قطره‌ای بر شما
شما تشنه‌کامان ز ما بی‌دریغ	نبینید آبی مگر آب تیغ
مگر آنکه فرخنده سبط رسول	کند امر فرمانده ما قبول
سپهد چه زان بدمنش این شنید	ز میدان سوی داور دین چمید
سخن‌ها که از شمر بدخو شنفت	یکایک به دارای دین بازگفت

(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۷۴)

همچنان که اسلام‌پناه در پانوشت افزوده است، این بیت‌ها در نسخه دوم مجلس (۱۳۰۴: ۶۹ - پ) و نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۱۰ و ۱۱۱) و همچنین نسخه اول مجلس با اندکی تفاوت در بیت چهارم (۱۳۰۲: ۶۶ - پ) چنین است:

سپهدار و آن لشکر تیره‌جان	ببستند از پاسخ وی زبان
مگر شمر دون و شبت کز سپاه	برفتند نزدیک سالار شاه
بگفتند کای صفدر نامجوی	برو با برادر ز ما بازگوی
میان هوا گر شود پر ز آب	نهد روی بر پشت آب، آفتاب
شما تشنه‌کامان ز ما بی‌دریغ	نبینید آبی مگر آب تیغ
مگر آنکه پیمان به دارای شام	بیندید و خوانید او را امام
سپهد به گفتار آن تیره‌هوش	تبسم‌کنان داد یک لخت گوش
پس آنکه بیامد بر شه بگفت	سراسر سخن‌ها که گفت و شنفت

(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۵۱)

در این تغییر، وصف تصویری و حس آمیخته «تبسم‌کنان» افزوده شده و به جای «مگر آنکه فرخنده سبط رسول...» آمده است: «مگر آنکه پیمان به دارای شام بیندید» که با شخصیت گوینده این جمله سازگارتر است. این چند بیت هوشمندی بلاغی ویرایش‌گر متن را نیز

نشان می‌دهد، چنانکه از تکرار ترکیب با آغاز «بد» و کاربرد واژه «دین» پرهیز شده و «جمید» که به ضرورت قافیه آمده بود، برداشته شده است.

تکیبیت زیر نیز نمونه‌ای از این دست است، البته شاید احتمال تصرف دیگرانی، به‌جز نویسنده نیز در این موارد برود؛ ولی چون کاتب نسخه ۱۳۰۴، شاعر منظومه، الهامی بوده است (الهامی، ۱۳۲۷: ۶۴)، این احتمال ضعیف است. در نسخه ملک (۱۲۹۶: ۷۷) آمده است:

فروید آمد از کوهه بادپای
بزد بر زمین رایت آن پاک‌رای
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۷۱)

ولی در دیگر نسخ، از جمله نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲: ۶۲ - ر؛ ۱۳۰۴: ۶۵ - ر) و نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۰۶) با کاربرد صفتی حماسی، بر بلاغت شعر افزوده شده است:

فروید آمد از کوهه بادپای
بزد بر زمین رایت چرخ‌سای
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۴۴)

از دیگر نمونه‌ها برای برتری بلاغی نسخ مجلس و کرمانشاه، این دو بیت است که بخشی از پاسخ سیدالشهدا (علیه‌السلام) در هنگام دستور نبرد خواستن حضرت ابوالفضل (علیه‌السلام) است و در نسخه ملک (۱۲۹۶: ۷۷) بدین صورت آمده است:

همان پردگی دخت فرخنده‌شاه
دل‌آسوده از توست در خیمه‌گاه
شوی چون تو کشته شود دستگیر
به بند بداندیش گردد اسیر
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۷۲)

ولی در نسخه کرمانشاه (۱۳۰۲: ۶۳ - ر؛ ۱۳۰۴: ۶۶ - ر؛ ۱۳۲۷: ۱۱۰) با بیانی پرورده‌تر و حماسی‌تر همراه شده است:

تو تا هستی ای شیر دشمن‌شکار
تو چون کشته گشتی اسیرش کنند
بود پردگی زینب داغدار
به بند ستم دستگیرش کنند
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۴۶)

۲-۲-۱-۲. ایجاز و خلاصه‌گویی

در تصحیح اسلام‌پناه بسیاری از بیت‌هایی که در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۰۸) نیست، با توجه به نسخه ملک (۱۲۹۶: ۷۰) افزوده شده است، از جمله آن‌ها:

بکش ناله ای مرغ دستان‌سرای
ز غم اندرین نغز بستان‌سرای
ز کار گذشته یکی یاد کن
نوا سوگوارانه بنیاد کن
به سوگ سپهدار فرخنده‌پی
بکش ناله از نای دل‌همچونی
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۱۸)

این ابیات در نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲: ۵۶ - ر؛ ۱۳۰۴: ۶۰ - ر) و نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۰۸) نیست؛ چراکه با توجه به بیت آغازین این داستان، تکرار است:

کنون از نی دل برآرم نوا
سخن رانم از ساقی نینوا
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۱۷)

همچنین است بیت سوم در این بریده که در نسخه‌های کرمانشاه و مجلس (۱۳۰۲: ۵۸ - ر؛ ۱۳۰۴: ۶۱ - ر؛ ۱۳۲۷: ۱۰۸) نیست؛ ولی در تصحیح اسلام‌پناه با توجه به نسخه ملک (۱۲۹۶: ۲۹؛ نک: ۱۳۴۱: ۳ - پ) افزوده شده است:

ابوحمزه کو عارف راه بود
ز اسرار دین حق آگاه بود
به درگاه چارم امام انام
فزون داشت جاه و نکو داشت نام
[سخن‌هاش یکسر بدی نغز و راست
نبودش به گفتار در کم و کاست]
چنین گوید آن مرد فرخنده‌کیش
که روزی بدم نزد مولای خویش
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۲۳).

شاهد دیگر بیت دوم در این نمونه است که در نسخه‌های کرمانشاه و مجلس (۱۳۲۷: ۱۰۸؛ ۱۳۰۲: ۵۹ - ر؛ ۱۳۰۴: ۶۲ - ر) نیامده و در تصحیح اسلام‌پناه، سازگار با نسخه‌های ملک (۱۲۹۶: ۳۱) و آستان (۱۳۴۱: ۴ - ر) چنین آمده است:

به جای دو دست ایزد ذوالجلال
بدادش ز یاقوت رخشان دو بال
[بدان بال‌ها در بهشت برین
زند پر ابا قدسیان گزین]
بدان‌سان که بر جعفر پاکزاد
دو بال از زمرد پس از مرگ داد
شهیدان همه جاه آن نامدار
کنند آرزو نزد پروردگار
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۲۵).

۲-۲-۲. همسنجی نسخه کرمانشاه با دو نسخه مجلس

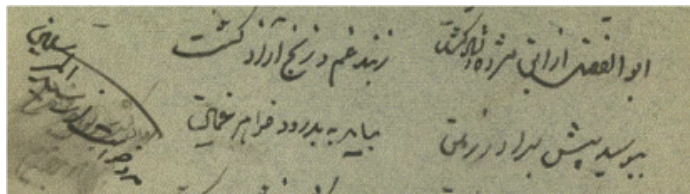
نمونه‌های این بخش و تفاوت‌های متن در نسخه کرمانشاه، چه بسا به قلم شاعر منظومه پدید نیامده باشد، ولی به‌هرروی در آگاهی از سیر این متن سودمند است. این نمونه‌ها در دو دسته «تصحیح ادبی» و «تفصیل مضامین» بیان می‌شود.

۲-۲-۲-۱. بازبینی و تصحیح ادبی

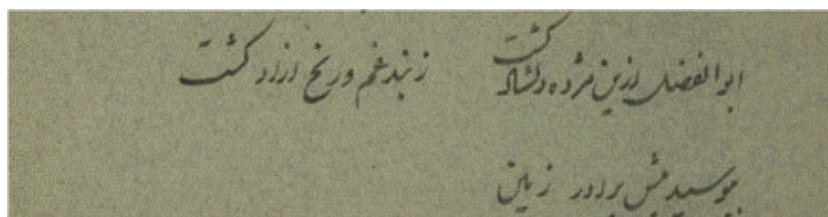
تغییر و تصحیح مصراع چهارم در دو بیت زیر سرنوشتی جالب‌توجه دارد، گرچه سرانجام در نسخه کرمانشاه، به بیانی پخته و ویراسته انجامیده است. در نسخه اول مجلس (۱۳۰۲: ۶۸ - ر) آمده است:

ابوالفضل از این مزده دلشاد گشت
ز بند غم و رنج آزاد گشت
بوسید پیش برادر زمین
بیامد به بدرود خواهر غمین
البته در حاشیه همین نسخه نوشته است: «مدد خواست از سید المرسلین» (همان)؛ اما در نسخه بعدی، یعنی نسخه دوم مجلس (۱۳۰۴: ۷۱ - ر) جای این مصراع خالی است و تردید

نسخه‌نویس را می‌نماید و گفته‌اند که کاتب این نسخه، الهامی شاعر بوده است (الهامی، ۱۳۲۷: ۶۴):

تصویر بیت‌های ۱۸۲۳ و ۱۸۲۴ تصحیح اسلام‌پناه در نسخه اول مجلس (۱۳۰۲: ۶۸ - ر)

تصویر بیت‌های ۱۸۲۳ و ۱۸۲۴ تصحیح اسلام‌پناه در نسخه دوم مجلس (۱۳۰۴: ۷۱ - ر)

سرانجام در تصحیح اسلام‌پناه و همچنین نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۱۱) بیت دوم بدین گونه درآمده است:

بوسید پیش برادر زمین / چو حیدر بر سید المرسلین
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۵۵)^{۱۶}

گفتنی است این مصراع در ابیات پیشین منظومه در «اذن نبرد خواستن شاهزاده قاسم» نیز به کار رفته و در نسخه‌های مجلس و کرمانشاه (۱۳۰۲: ۳۳ - ر؛ ۱۳۰۴: ۳۴ - ر؛ ۱۳۲۷: ۹۷؛ ۱۳۹۷: ۱۷۷) آمده است:

چو زد قرعه سوگ چرخ کهن / به نام گل گلستان حسن
خم آورد بالا بر شاه دین / چو حیدر بر سید المرسلین^{۱۷}
در این بخش می‌توان دو بیت دیگر از گزارش رزم حضرت عباس (علیه‌السلام) را نیز نمونه آورد. متن این دو بیت در نسخه اول مجلس (۱۳۰۲: ۷۰ - ر) با خط خوردگی «همی» در بیت اول چنین است:

سمندش همی سر کشته سودی به نعل / بدان سان که نعلش ز خون گشت لعل
نه از نیزه باکش نه از تیر بیم / همی کرد مردان کاری دو نیم
در نسخه دوم مجلس (۱۳۰۴: ۷۳ - ر) اندکی متفاوت است:

سمندش همی کشته سودی به نعل / بدان سان که نعلش ز خون گشت لعل
نه از تیر باکش نه از تیر بیم / همی کرد مردان کاری دو نیم
سرانجام در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۱۲) چنین سامان یافته است:

سمندش همی کشت مردان به نعل^{۱۸}   بدان سان که نعلش ز خون گشت لعل

نه از تیر باکش نه از تیغ بیم   همی کرد مردی به زخمی دو نیم
(نک: الهامی، ۱۳۷۹: ۲۵۸).

از دیگر تفاوت‌های نسخه کرمانشاه با دو نسخه مجلس «نیزه‌داران» به جای «نیزه بریا» در پایان بیت زیر است که بر خلاف نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲: ۶۱ - پ؛ ۱۳۰۴: ۶۴ - پ) در نسخه کرمانشاه چنین است:

زده تکیه بر نیزه بی کسی   پی کشتنش نیزه‌داران بسی
(الهامی، ۱۳۲۷: ۱۰۹)

همچین فعل «بارید» در نسخه کرمانشاه به جای «باریدن» که در نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲: ۶۲ - ر؛ ۱۳۰۴: ۶۵ - ر) آمده و تأمل برانگیز است:

زدن بوسه بر دست و پا و رکاب   برخساره از دیده بارید آب
(الهامی، ۱۳۲۷: ۱۰۹)

همچنین است «هماورد خواهد به بانگ بلند» در نسخه کرمانشاه (همان: ۱۱۰) به جای «همی مرد خواهد به بانگ بلند» (۱۳۰۲: ۶۴ - ر؛ ۱۳۰۴: ۶۷ - ر). براساس این نمونه‌ها گمان می‌رود متن در نسخه کرمانشاه، به ذوق و هنر کاتب، تصحیح ادبی شده است.

۲-۲-۲. پرورش و تفصیل مضامین

در نسخه کرمانشاه، گاهی یک یا چند بیت، مناسب مقام افزوده شده است؛ همانند بیت سوم در این نمونه که پس از گزارش گفتاری از حضرت عباس (علیه‌السلام) در میانه آن کارزار غم‌بار آمده است. این بیت در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۱۴) آمده، ولی در نسخه‌های اول و دوم مجلس (۱۳۰۲: ۷۶ - پ؛ ۱۳۰۴: ۷۹ - پ) نیست:

به خود گفت دیگر ز کوشش چه سود   همه کوششم بهر این آب بود
دریغا همه رنج من گشت باد   کسی را چنین نامرادی مباد
[ز بس خورد بر پیکرش تیر تیز   که شد مشک بر حالتش اشک‌ریز]
(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۸۶)

همچنین است بیت‌های زیر که در نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲: ۶۸ - پ؛ ۱۳۰۴: ۷۱ - پ) نیست، ولی در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۱۱) آمده و نمونه‌ای از اطناب مناسب مقام است:

فلک خیره برز و بالای او   ملک محو دیدار والای او
[بگفتند یارب چه بالاست این   چه فرخنده سیمای والای این]
[چه بازوی و دست بلند است این   کدامین یل ارجمند است این]
[بدیدیم ما نامداران بسی   ندیدیم با فرّه این، کسی]

[همانا که این نامور حیدر است	صف نینوا وادی خیبر است]
[به دست اندرش تیغ دشمن شکار	همانا بود سرفشان ذوالفقار]
[چمان چرمه اش دلدل مرتضی است	سر نیزه دندان مار قضاست]
[دریغا که این شهسوار عرب	در این رزمگاه است خشکیده لب]
[نبودی گر این نامور تشنه کام	نماندی ز دشمن در این دشت نام]
چو دیدند او را دلیران ز دور	جهان گشت در چشمشان تنگ گور

(الهامی، ۱۳۷۹: ۲۵۶).

بسیار محتمل است که این ابیات افزوده، ذوق آورد کاتب یا خوانندگان باشد، ولی گاه در برابر برخی از این موارد، بیت یا ابیاتی حذف شده است. البته بعید هم نیست که دست کم بخشی از این افزوده‌ها از قلم شاعر منظومه باشد. برای نمونه، در برابر بیت افزوده «دریغا که این شهسوار عرب/ در این رزمگاه است خشکیده لب» که در نسخه کرمانشاه آمده است، متن در نسخه ملک (۱۲۹۶: ۸۴) چنین است: «دریغا که این گرد باهوش و هنگ/ ستاده است لب تشنه در دشت جنگ» (الهامی، ۱۳۷۹: ۲۷۷)؛ از این رو شاید به قطع نتوان همه تفاوت‌های این نسخه را تصرف کسانی جز شاعر دانست.

۳. جامعیت

شاهدنامه گزارش کاملی از داستان کربلاست از خلافت یزید تا پایان خون‌خواهی مختار و از این دید «در میان حماسه‌های دینی، همانندی [برای آن] نمی‌توان یافت» (میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۲۹). نگاهی به عناوین بخش‌های کتاب نیز نماینده تلاش سراینده در گزارش کامل واقعه کربلاست. از نشانه‌های دیگر جامعیت شاهدنامه ابیاتی است که الهامی در گزارش برخی روایت‌های ویژه سروده است؛ مثلاً پیش از «شهادت جعفر بن سیدالشهدا بروایت بعضی علما» آورده است: «نیشتنند زینگونه برخی دگر/ ز دانش‌پژوهان اهل خبر» (الهامی، ۱۳۲۷: ۱۲۶). همچنین پس از عنوان «در ذکر شهادت علی بن حر پیش از پدر بزرگوارش به روایت ابی‌مخنف» گفته است: «ز دانشوری دیده‌ام در کتاب» (همان: ۷۶؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۱۸۴). الهامی خود در بخشی از خیابان سوم از تلاش برای «یادکرد بازگفت‌های گونه‌گون و فرو ناگذاشتن کمتر سخن در داستان کربلا و جدا ناکردن "صواب از ناصواب" یاد کرده است، آن‌گاه که روایتی دیگر از داستان شهربانو را سروده است: «بدیدم من این داستان در کتاب/ ندانم صواب است یا ناصواب... از این راز آگه بود کردگار/ که او داند آغاز و انجام کار» (کزازی، ۱۳۸۱: ۱۶).

اگرچه این تلاش الهامی، مایه آن شده است که «بازگفتنی‌های باورناپذیر و ناخردپسند نیز در متن سروده او راه جوید» (کزازی، ۱۳۸۱: ۱۶؛ نک: میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۲۰ و ۲۲۱)، درباره اعتبار این کتاب و روایات آن، چند نکته را نباید از نظر دور داشت: آیت‌الله محمدحسن مامقانی

(۱۳۲۳ق.) از مراجع تقلید شیعه، یادداشتی کوتاه درباره پاداش چاپ این کتاب نگاشته‌اند که پس از مقدمه مؤلف، در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۴) آمده است (الهامی، ۱۳۷۹: ۳۲)؛ عبدالحسین الهامی نیز در مقدمه چاپ کرمانشاه موضوعات این کتاب را اقتباسی از «احادیث صحیح و مقاتل علماء اعلام به‌ویژه مقتل مرحوم مغفور حجة الاسلام والدين سراج راه یقین، آیت الله شیخ عبدالکریم کرمانشاهانی (طاب ثراه) والد ماجد آیت الله آقای حاج شیخ محمدهادی جلیلی مجتهد کرمانشاهانی (ادام الله عمره)» دانسته است (الهامی، ۱۳۲۷: ۲) و دیگر آنکه الهامی، گاه از مأخذ روایت خود یاد کرده (نک: الهامی، ۱۳۲۷: ۱۲۶، ۷۶ و...) و بر گزارش‌گری بی‌طرفانه‌اش تصریح کرده است (نک: کزازی، ۱۳۸۱: ۱۶)؛ از سوی دیگر «اگر این بازگفت‌ها از دید تاریخی پذیرفتنی نباشد... از دید هنری و ادبی، ارجمند و والاست» (همان)؛ اما با همه این‌ها، دستاورد این تلاش الهامی را نمی‌توان چندان در تصحیح‌های موجود باز یافت.

دیوان الهامی کرمانشاهی به تصحیح اسلام‌پناه، فقط در بردارنده «منتخب باغ فردوس الهامی» است (نک: الهامی، ۱۳۰۴: ۴ - ر)، چنانکه انسانی نیز بر این نکته انگشت نهاده است (الهامی، ۱۳۸۳: ۶؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۲ و ۳). البته دلیل این کاستی، نسخه اساس (۱۳۰۴) بوده که خود، گزیده‌ای از نگارش نخست این کتاب و چند اثر دیگر الهامی است؛

اما این جامعیت، بیش و کم در تصحیح علی انسانی نمایان است؛ هر چند آن هم بی‌چند و چون نیست. اگر چاپ بین‌المللی این تصحیح را با نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷) بسنجیم، گویا مصحح، بخش‌هایی را با توجه به میزان اعتبار تاریخی روایات یا دلایل دیگر، کنار گذاشته است؛ مانند ۹۲ بیت از داستان گفت‌وگوی حضرت قاسم با عروس (الهامی، ۱۳۹۴: ۲۵۶)،^{۱۹} همچنین ۲۳ بیت در «خواب دیدن امام علیه‌السلام در شب عاشورا» و ابیات پیش از آن در پایان خیابان اول (نک: الهامی، ۱۳۲۷: ۹۶؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۱۶۶) و بخش «شهادت جعفر بن سیدالشهداء علیه‌السلام بروایت بعضی علماء» (نک: الهامی، ۱۳۲۷: ۱۲۶؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۱۶۶).

در این تصحیح، ابیات خاتمه خیابان‌ها نیز تأمل برانگیز است؛ مثلاً گویا خاتمه خیابان اول جابه‌جا شده است. در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۷۰) پس از بیت «بعون جهاندار انجام یافت / ز پردختن آن دلم کام یافت»، ۸۰ بیت با عنوان «خاتمه در شرح حال خویش و ستایش امام عصر ارواحنا فدا» آمده که آغاز آن چنین است: «بماهی سه بردم شب و روز رنج / بگوهر برآکندم این طرفه گنج»، ولی این بخش در دو تصحیح دیده‌شده انسانی، به جای پایان خیابان اول، در آغاز آن آمده است (نک: الهامی، ۱۳۹۴: ۲۷ و ۱۶۶؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۳۰ و ۱۸۹).

همچنین در خاتمه خیابان دوم و سوم نیز گویا تغییر و جابه‌جایی رخ داده است. در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۲۶) ابیاتی «در خاتمه خیابان دویم این کتاب گوید» که آغاز آن چنین است: «به یزدان بخشنده از من سپاس / که چندان روان مرا داشت پاس / که دویم خیابان این نغز باغ / سر آمد نه افسانه در آن نه لاغ»؛ اما همین خاتمه در تصحیح انسانی به جای پایان خیابان دوم (نک: الهامی، ۱۳۹۴: ۳۲۷؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۳۷۶) در پایان خیابان سوم آمده

است، البته عنوان جداگانه‌ای ندارد و تنها چند لفظ کلیدی آن متفاوت است؛ مثلاً به جای «دویم خیابان» آمده است: «سیّم خیابان» و در بیت پایانی به جای «ز سیّم خیابان تو از من شنو» (۱۳۲۷: ۱۲۶) آورده است: «ز چارم خیابان تو از من شنو» (همان: ۶۰۶؛ الهامی، ۱۳۹۴: ۵۰۶).

این تفاوت‌ها چگونه پدید آمده است؟ به درستی روشن نیست که تفاوت‌های این تصحیح با نسخه کرمانشاه برآمده از نسخه ایشان است یا تصحیح ایشان؛ اما گفتنی است که برخی از بخش‌های حذف‌شده در چاپ بین‌الملل در چاپ جمهوری (الهامی، ۱۳۸۳) همانند نسخه کرمانشاه آمده است، از جمله: عنوان «خواب دیدن امام علیه‌السلام در شب عاشورا» (همان: ۱۸۸-۱۸۹)، داستان عروسی حضرت قاسم (همان: ۲۸۱-۲۸۷)، «شهادت جعفر بن سیدالشهدا به روایت بعضی از علماء» (همان: ۳۷۶)، همچنین حدود ۶۰ بیت از «به ناگاه دست چپ شهریار/ بجنید و بگرفت دست ازار» تا «نبیند روان تو روی بهشت/ که ایزد تو از بهر دوزخ سرشت» (همان: ۴۹۳ - ۴۹۵؛ نک: الهامی، ۱۳۹۴: ۴۱۳) و چندین بیت که با «مگر شهربانوی جفت امام/ کنیزی ورا بود شیرین به نام» آغاز می‌شود (الهامی، ۱۳۸۳: ۵۳۷؛ نک: الهامی، ۱۳۹۴: ۴۵۱).

بنابراین شاید بتوان گفت نسخه ایشان همان نسخه کرمانشاه یا همانند آن بوده است که در چاپ بین‌الملل گفته یا ناگفته، کم‌وزیاد شده است و دور می‌نماید که نسخه‌ای دیگر اساس این تصحیح باشد؛ اما شگفت‌آور است که برخی از این تفاوت‌ها، همانند جابه‌جایی بیت‌های پایانی خیابان اول و دوم و سوم، هیچ توضیحی در پانویس ندارد و این با منش و روش امانت‌دارانه مصحح نمی‌خواند.

نتیجه‌گیری

الهامی کرمانشاهی، بی‌گمان پس از پایان سرایش منظومه‌اش به ویرایش آن پرداخته است و برخی از نسخه‌های موجود، مانند نسخه ملک (۱۲۹۶) و نسخه آستان (۱۳۴۱) نمونه‌هایی از نگارش نخست متن است که بی‌اعتباری آن‌ها در مقدمه خسروی قاجار بر نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷) بیان شده است. چنین می‌نماید که در تصحیح علی انسانی، تغییرهایی راه یافته است و با توجه به نسخه‌های مجلس و کرمانشاه، افزون بر دگرگونی‌های گفته و ناگفته، افتادگی‌های خواسته یا ناخواسته‌ای نیز رخ داده است که این تصحیح را از ویژگی‌های «فارسی‌گرایی» و «جامعیت» دور کرده است. در تصحیح اسلام‌پناه نیز بیت‌ها و گاه بخش‌هایی بر اساس نسخه ملک (۱۲۹۶) افزوده شده که گویا باید نسخه‌ای از نگارش نخست کتاب دانسته شود؛ از این رو به نظر می‌رسد این تصحیح نیز «پختگی» منظومه شاهنامه را از دست داده است؛ در حالی که مروری بر ابیات هر بخش نشان می‌دهد که بازبینی شاعر بر بلاغت اثرش افزوده است؛ بلاغتی که در نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲) و (۱۳۰۴) که منتخبی از متن را داراست و در نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷) بر جای مانده است و در

سایه مقایسه نسخ آشکار می‌شود.

پی‌نوشت

۱. میرزایی با ارجاع به تذکره مختصر شعرای کرمانشاه، وی را زاده ۱۲۵۰ق. دانسته است (میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۱۵، به نقل از شاکری، ۱۳۳۷: ۳)؛ ولی اسلام‌پناه با توجه به استناد فرشید یوسفی (۱۳۶۷) به یادداشت‌های فرزندان الهامی، سال ۱۲۶۴ق. را تعیین کرده است (الهامی، ۱۳۷۹: ۱۵ و ۱۶).

۲. می‌توان گفت شمار ابیات این منظومه، براساس نسخه کرمانشاه (۱۳۲۷: ۲۴۰-۱۶) و گنجاندن حدود ۸۰ بیت در هر صفحه به تخمین کم‌وبیش ۱۸ هزار بیت است. البته حدود ۱۶ هزار (الهامی، ۱۳۷۳: ۴۳ و ۵۹؛ الهامی، ۱۳۸۳: ۸؛ میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۱۶) و ۲۰ هزار (کزازی، ۱۳۸۱: ۱۱) نیز گفته‌اند؛ اما ۳۰ هزار بیت (الهامی، ۱۳۲۷: ۷) درباره نگارش نخست باغ فردوس است که پس از بازبینی سراینده «تغییر» و «تقلیل» یافته است (نک: الهامی، ۱۳۲۷: ۷؛ الهامی، ۱۳۷۳: ۴۵).

۳. محمدباقر میرزای خسروی (۱۲۶۶ - ۱۳۸۸ق) از شاعران هم‌روزگار الهامی و نویسندگان مشهور بوده است. رمان تاریخی عشقی شمس و طغرای از اوست (الهامی، ۱۳۷۹: ۸۸ به نقل از غیرت کرمانشاهی، ۱۳۳۸: ۸۲ - ۸۴).

۴. میرزایی هم تصریح کرده است که وی «تا قبل از آغاز سرایش باغ فردوس، شعری نسروده بود» (میرزایی، ۱۳۹۳: ۲۱۶)؛ اما استاد وی، سلطانی، خود نوشته است: «ملول تخلص می‌نمود... و این خانه‌زاد... به مناسبت همان خوابی که دیده بود الهامی تخلص داد» (الهامی، ۱۳۰۲ و ۱۳۰۴: ۲، ۲پ؛ نک: الهامی، ۱۳۷۹: ۱۵)؛ بنابراین گمان می‌رود میرزا احمد پیش از باغ فردوس، دفتر شعری داشته و شاعری می‌دانسته، هرچند چنانکه شاید و باید نبوده است.

۵. «از وی مسمطی طنزمانند نیز در وصف بهار هست که اندکی هجوآمیز است» این جمله در یادداشت بر جُنگی خطی به شماره ۸۱۷۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی آمده است. در این کتاب، پس از عنوان «من کلام میرزا الهامی کرمانشاهانی منقول از اوست» اشعاری در حدود پنج صفحه آمده که نخستین آن، غزلی با این مطلع است: «ای شوخ جفاگستر ای یار دل‌آزارم / چند افکنی از پایم تا کی کنی آزارم» (صحبت‌الله خان، بی‌تا: ۲۷۶ تا ۲۸۰). به‌گواهی همان یادداشت: «در سفینه ما به جز غزل، از منظومه «حسن منظر» وی نیز البته با نام «منظر حسن» نقل مطلب شده است».

۶. بخش‌هایی از حسن منظر و باغ‌ارم در دیوان الهامی کرمانشاهی آمده است (نک: الهامی، ۱۳۷۹: ۳۵۱ - ۳۶۵).

۷. نسخه‌ای خطی از این اثر به شماره ۲۲۶۵ در کتابخانه حائری قم موجود است که گویا تاکنون تصحیح نشده و در تصحیح اسلام‌پناه نیز دیده نشده است؛ هرچند از چنین کتابی یاد شده است (الهامی، ۱۳۷۹: ۴۶). در تصویر صد صفحه‌ای دیده شده، بیش از صد غزل، به ترتیب قوافی از الف تا دال آمده است؛ بنابراین باید ادامه‌ای داشته باشد که هنوز ناشناخته است. ابتدای نسخه چنین است: «هو اله کتاب مستطاب حسینی من کلام خادم اهلبیت الطاهره رسول خدا صلی الله علیه و آله میرزا احمد کرمانشاهانی متخلص بالهامی» و مطلع غزل نخست آن چنین است: «ایا شاه شهیدان ای ز مدحت زیب و الوان‌ها/ ایا نه چرخ را نام تو زیوربخش ایوان‌ها».

۸. دیوان دفتر عشق. (۱۳۹۹) به تصحیح لادن عالم‌پور سالمی. کرمانشاه: رایان.

۹. فتحنامه حسام‌الملک. به تصحیح محمدعلی سلطان، تهران: سها، ۱۳۸۴. همچنین نک: عبدالبقایی، نفیسه السادات (۱۳۹۴). «نسخه خطی فتح‌نامه حسام‌الملک اثر احمد کرمانشاهی (بررسی حوادث تاریخی)». مجموعه مقاله‌های دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی. دانشگاه محقق اردبیلی. شهریور. ص ۱۰۸-۱۱۵.

۱۰. در حاشیه‌های نسخه اول مجلس (۱۳۰۲). نکته‌هایی است که ضرورت توجه به این نسخه را در تصحیح این متن پیش می‌کشد. برخی از این حاشیه‌ها با امضای «ابراهیم» و نوشته حاج ابراهیم مفاخر الممالک عاصی است (نک: همان: ۷۰- ر، ۷۶- پ، ۳۱- ر، ۵۲- ر و ...).

۱۱. اطلاعات بیان‌شده در «فهرستگان نسخ خطی» در پایگاه اینترنتی سازمان اسناد و کتابخانه ملی در دسترس است.

۱۲. دو بیت پایانی در نسخه کرمانشاه چنین است: «بدانجا فرود آور ای داورم/ بکن خاک درگاه او پیکرم؛ همه دوستان را بدین آرزوی/ رسان و بدان خاک بخش آبروی» (الهامی، ۱۳۳۷: ۲۴۰)؛ ولی مصراع پایانی تصحیح انسانی، ابتدا در چاپ جمهوری «رسان و بدان خدا بخش آبروی» (۱۳۸۹: ۶۷۶) و پس از آن، در چاپ بین‌الملل چنین است: «رسان و بدانجا ببخش آبروی» (۱۳۹۴: ۲۵۸) که با توجه به بیت پیش از آن، درست نمی‌نماید.

۱۳. حماسه‌پژوهان گاهی اینگونه پیروی در حماسه‌های دینی را باستان‌گرایی و انحراف از سبک عمومی دوره شاعر دانسته‌اند (شمشیرگرها، ۱۳۹۰: ۱۵۱؛ همچنین نک: کزازی، ۱۳۸۱: ۱۴) و به بیانی دیگر «اضطراب سبکی» شمرده‌اند؛ ولی از سوی دیگر شاید بتوان گفت که این ویژگی، دست‌کم در برخی موارد، به سبب جایگاه شاهنامه در حماسی‌سرایی پدیده آمده است و باید آن را در شمار ویژگی‌های سبک حماسی جای داد.

۱۴. گفتنی است این تغییر در تصحیح اسلام‌پناه راه نیافته است (الهامی، ۱۳۷۹: ۲۵۶). همچنین است: «روم پیش فرخ پدر» (همان: ۲۴۵).

۱۵. از نمونه‌هایی که ممکن است نشان‌دهنده بازسرایبی شاعر باشد، دو صورت بیت زیر در داستان آب‌آوردن حضرت عباس است که اسلام‌پناه آن‌ها را برابر یکدیگر دانسته است (همان: ۲۵۵ و ۲۷۶)؛ یبیتی که در نسخهٔ ملک (۱۲۹۶: ۸۴) چنین است: «چو آمد مر آن پردل رزمخواه/ به نزدیک رود و بدید آن سپاه» و در نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲: ۶۸ - ر؛ نک: ۱۳۰۴: ۷۱ - ر) بدین‌گونه است: «چو آمد به نزدیک رود روان/ سپه دید آنجا کران تا کران».
۱۶. به گفتهٔ مصحح، بیت مشابه آن در نسخهٔ ملک (۱۲۹۶: ۸۳) چنین است: «دلاور چو این از برادر شنید/ غریوان به بدرود خواهر چمید» (الهامی، ۱۳۷۹: ۲۷۶).
۱۷. در تصحیح انسانی «خاتم المرسلین» (الهامی، ۱۳۹۴: ۲۵۲) ضبط شده است.
۱۸. این مصراع در تصحیح انسانی «سمندش همی کشت دونان به نعل» (الهامی، ۱۳۹۴: ۲۹۳) ضبط شده است؛ درحالی‌که در هیچ‌یک از نسخه‌های مجلس (۱۳۰۲: ۷۰ - ر؛ ۱۳۰۴: ۷۳ - ر) و کرمانشاه (۱۳۲۷: ۱۱۲) چنین نیست.
۱۹. این ابیات در تصحیح اسلام‌پناه آمده است (الهامی، ۱۳۷۹: ۱۸۹-۱۸۵).

کتابنامه

- الهامی کرمانشاهانی، احمد. (۱۲۹۶ق). باغ فردوس. نسخهٔ خطی ۶۲۴۱ کتابخانهٔ ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی.
- _____ . (۱۳۰۲ق). دیوان باغ فردوس. نسخهٔ خطی ۵۴۸ با عنوان «دیوان الهامی (از میرزا احمد ملول الهامی بهبهانی کرمانشاهی)». کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (۱۳۰۴ق). باغ فردوس. نسخهٔ خطی ۲۶۹۱ با عنوان «منتخب دیوان الهامی». کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (۱۳۴۱ق). باغ فردوس. نسخهٔ خطی ۲۳۸۵۷، کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی.
- _____ . (۱۳۲۷). باغ فردوس. کرمانشاه: روزنامهٔ ملی.
- _____ . (۱۳۷۹). دیوان الهامی کرمانشاهی: شرح منظوم حماسهٔ کربلا به سبک شاهنامه. مقدمه و تصحیح و تحقیق امید اسلام‌پناه. تهران: میراث مکتوب.
- _____ . (۱۳۸۳). شاهنامه از امام حسین (ع) تا مختار تکرار منظومه‌ای در چار خیابان باغ فردوس در وزن شاهنامه. به اهتمام علی انسانی. تهران: جمهوری.
- _____ . (۱۳۸۴). فتحنامهٔ حسام الملک. به تصحیح محمدعلی سلطان. تهران: سها.

- _____ . (۱۳۸۹). *شاهدنامه*. ۴جلد. به کوشش علی انسانی. تهران: منیر.
- _____ . (۱۳۹۴). *شاهدنامه (چهار خیابان باغ فردوس)*. به کوشش علی انسانی. تهران: بین الملل.
- _____ . (۱۳۹۹). *دیوان دفتر عشق*. به کوشش لادن عالم پور سالمی. کرمانشاه: رایان.
- دیوان بیگی شیرازی، سیداحمد. (۱۳۶۴). *حدیقه الشعرا*. تصحیح و تحشیه عبدالحسین نوایی. ۳جلد. تهران: زرین.
- شاکری، باقر. (۱۳۳۷). *تذکره مختصر شعرای کرمانشاهی*. کرمانشاه: سعادت.
- شمشیرگرها، محبوبه. (۱۳۹۰). «بررسی سبک‌شناسانه حماسه‌های دینی در ادب پارسی». *مجله تاریخ ادبیات*. ش ۳ (۶۴). ص ۱۳۳-۱۶۰.
- صحب‌الله خان، ملقب به دبیر همایون. (بی‌تا). *سفینه = جنگ اشعار*. نسخه خطی ۸۱۷۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- عبدالبقایی، نفیسه السادات. (۱۳۹۴). «نسخه خطی فتح‌نامه حسام الملک اثر احمد کرمانشاهی (بررسی حوادث تاریخی)». *مجموعه مقاله‌های دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی*. دانشگاه محقق اردبیلی. شهریور. صص ۱۱۵-۱۰۸.
- غیرت کرمانشاهی، عبدالکریم. (۱۳۳۸). *کلیات آثار غیرت*. با مقدمه سید محمد غیرت. تهران: چاپخانه فردوسی.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۱). «باغ فردوس (حماسه کربلا)». *آیینیه میراث*، س ۵، ش ۲ و ۳، پاییز و زمستان. ص ۱۷-۹.
- میرزائی، محمدسعید. (۱۳۹۳). «معرفی حماسه دینی «چهار خیابان باغ فردوس» و بررسی ارتباط آن با شاهنامه فردوسی». *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. س ۷، ش ۲. تابستان. ص ۲۳۱-۲۱۳.
- یوسفی، فرشید. (۱۳۶۷). *باغ هزار گل*. تهران: فرهنگ‌خانه اسفار.